

Петро ФЕДОРИШИН
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри журналістики
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

УДК 94 (477.84)"15/17" : 340.12

УПРАВЛІННЯ І ПОРЯДКИ ЧОРТКОВА У XVI–XVIII СТ.: КОНТЕКСТ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА

Магдебурзьке право давало широкі можливості самоврядування. Чортків отримав свою автономію і власну внутрішню організацію. Органом міського самоврядування став магістрат, який складався з двох урядів: ради, очолюваної бургомістром, та лави на чолі з війтом. До компетенції ради входили законодавчі, адміністративні, господарські і фінансові справи. Важливе місце тут належало шафарові (скарбникові), що пильнував касу та законність витрачання грошей на господарські потреби. Посаду започатковано в чортківському уряді в 1532 р. після утвердження магдебургії.

Обов'язки шафара були значними, а умови праці й оплата не адекватні їм. Він відповідав за всі прибутки, витрати і розрахунки міського уряду, стежив, щоби не було зловживань у фінансах, а в кінці року звітував за свою роботу. В умовах того часу він аж ніяк не міг запобігти втручанням в його справи ні шляхти, ні уряду. Шляхта через це нехтувала цією посадою. Тому уряд і міська громада наділяли обов'язками шафара простих міщан, часом цілу групу, як це було в 1761 р., коли шафарувало у Чорткові аж троє осіб: кравець Збитко, кушніри Зосим та Павло. Часто за назвою посади урядовців прозивали в місті Шафарськими.

Правництво у місті належало чинити війту і лавникам. У Чорткові був міський, або лавничий, суд під головуванням війта, якого призначав власник міста. Посада війта у Чорткові в XVI ст. передавалася по спадковості. Згодом, у XVII ст., місто набуло права його вибирати.

Війт Чорткова користувався широкими повноваженнями. Він головував над радцями і лавниками, яких міг звільнити з уряду за зловживання службовим становищем або на вимогу громадськості, яка втратила до них довіру. Як плату за службу брав частину податків і судових оплат. Свою владу ділив із міською радою, на вибір якої також мав значний вплив.

Послаблена контрольованість із боку власника міста (він не завжди перебував у Чортків), уседозволеність і психологія «місцевого князька» призводили до порушення правових норм та до фінансових зловживань. Такою була у Чорткові на початку XVIII ст. діяльність війта Самуеля (Семена) Боришковського. Купивши війтівство у пана Стефана Потоцького, він вирішив, що може дозволити собі все: судити, як хоче, вести судові книги лівою рукою, міськими митними зборами розпоряджатися, як заманеться. Коли ці зловживання перевершили себе, комісар дїбр чортківських (управитель від власника міста) Міхал Гавковський, підстолій Брацлавський, звернувся до Стефана Потоцького з просьбою покласти край безчинству. Було створено

комісію для розслідування справи, і відбувся суд. Пана Боришковського позбавили в'їтвства і присудили покарання: він мав відсидіти «у вищій вежі гродській Теробовлянській від дії акту [ухвалення рішення] вісім тижнів» і далі продовжити те ув'язнення протягом дванадцяти неділь «неопустно», себто підряд. Колишній в'їт, дихаючи вільно шість днів, наступний сьомий «упивався» повітрям вежі. І так 12 неділь. Далі його зобов'язували заплатити досить велику суму – двічі по чотирнадцять гривень на теробовлянський костел отців кармелітів. Мабуть, судді врахували розмір його крадіжки із міської скарбниці – надходжень від мит лопаткового, торгового, ярмаркового, помірчаного (від міської ваги) та ін. Були виправлені і судові нехлюйства в'їта. Далі подаємо про цю справу цікавий документ¹ без скорочень та змін орфографії.

Зі сторони шляхетного Гавковського

Облята компромісного Декрету.

До служби й актів нинішніх замкових староства Теробовлянського персонально прийшовши шляхетний Михаель Гавковський Брацлавський Підстолій вніс і подав для активування службі компромісний Декрет такого змісту.

Діялося в Чортківському замку Дня другого місяця Червня Року Господнього 1715 у Справі й Акції між уродзоним його милістю Паном Міхалом Гавковським Підстолієм Брацлавським Ясно Вельможного Його милості Пана Стефана Олександра з Потока на Чорткові і Полонному, Потоцького Коронного Референдарія Теробовлянського і Старостою Генеральним Пленіпотентом з приводу Арешту уродженням Його Милістю Пана Самуеля Боришковського в'їта Чортківського позваним також перед нами нижчепідписаними Комісарами, що Правуються, правно між Собою спорячими.

Позивач про те, що згаданий Його милість Пан Боришковський, маючи з Господньої ласки Доживотне [пожиттєве] право від Ясно Вельможного його милості Пана Коронного Референдарія на в'їтвство і ґрунти деякі тримання до Ласки теж Господньої належачі, зловживаючи згаданим Правом міщан до Судження з Собою Справ не припускав, а навпаки неслухно багато разів їх Хлопами називаючи знущався і виганяв. Належачі замкові Міста Акциденції [побіжні доходи], як-от Лопаткове, Ярмарочне, Торгове, Помірче та інші мита неслухно Собі узурпував. Чинив декрети проти права і слухності, вносив записи, приймав через котрїто зловживання і неналежності В'їтовські функції і процедури на безперестанні Супліни Міщан і Посполитства Чортківського наступила комісія від згаданого Ясно Вельможного Його милості Пана Референдарія Коронного рукою власною підписана і печаткою стверджена про ті Слова Стефан з Потока на Чорткові і Полонній Потоцький Референдарій коронний Теробовлянський і Староста Полковник Військ Королівської Милості Коронних усім і кожному зосібна кому про те знати належить, а саме однак же Юрисдикції мого Замку Чортківського Славетному ландсв'їтові, Бурмістрам, Радникам, кагалові всьому Поспільству так католицької, як теж Грецької уніатської і Жидівської релігії Відомо Чинно не тільки безперервно так від цілого міста, як і від місцевих Людей і про інконвенціональні [незагальноприйняті] Кривди, Стражданя і про наперед прийняті рішення з Судів Його Милості Пана Самуеля Боришковського в'їта [з відставкою] поваленням Міського Уряду [попередж аючими], відбираючи Супліки і Скарги, але ті з явних розчарувань і Зловживань через того ж Його милість в актах і Декретах зі Скандалом і Несправедливістю [насильством] прав і Юстиції [правосуддя] здійснених. Аутентично [достеменно] узурпував Собі Замкові і міські Прибутки [доходи] Из договорів Чужих людей через Екзецію мит Неналежитих Торгового, Лопаткового, Помірчого, Ярмаркового та інших неслухних Вимагань. Реляція, а не можучи (без обтяжування Совісті) такої обурливої, за котрою звикла наступати Божя кара і Терпіти владу і дійсно бажуючи, аби в моїх Добрах благочестя і Правосуддя довго зберігалися, я упросив за комісарів і Суддів

¹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА). Фонд 17, зберігання 155. Акти громадські Теробовлянські.

Вельможного Єгомосця пана Кароля Максиміліана Крузера Підстоля Латичівського Судді Гродського Каменецького і Його милість Пана Ремігіана Поплавського Ловчого латичівського, аби Їх милості Вибравши Час, якщо один буде відсутній – це не перешкода, до Чорткова приїхавши, з повною і цілковитою від мене владою, усі такі ганебні речі розслідували і невдоволені Акти [дії] своєчасно вивчивши, не опускаючи і приватних осіб з приводу насмішок і настоювання Народу Високопоставлений так у Чорткові, як і в Тереховлі безпечні поки Права Царства, Справедливість і Рівність нарешті запанують і винесли Екзекуції. Для чого аби на той Термін за Оповіщенням оного були усі відзначені і подані кривди, зловживання і претензії пильно й суворо доручаю підписом власної руки і Притисненням Печатки моєї стверджую при Присутніх.

Дано у Львові від 10 Липня 1715-го Року.

Управляв містом магістрат – виборний орган на чолі з бурмістром. Разом із вйтом, якого призначав власник міста і який представляв судову владу, магістрат становив міську адміністрацію. Обирати і бути обраним до магістрату могли ті міщани, котрі здобули міське право, мали більше 24 років, законнароджені, гарної поведінки, одружені і мали нерухомість у місті.

Посада бурмістра не була позбавлена ризиків. Щоби підтвердити це, перекажемо історію чортківського бурмістра Олександра Злотницького та лавника міста Антонія, почерпнутої із даної ними кам'янець-подільському магістрату 12 червня 1703 р. розписки². Зазначимо, що в XVI-XVII ст. Чортків мав свого ката, а на ринку на видному місці стояла дубова колода, звана плахою. На початку XVIII ст. кількість смертних вироків зменшилася і міський уряд вирішив, що утримувати «свого» ката не вигідно. У разі потреби можна до сусідів звернутися. І зверталися. Бо злочинці не переводилися. У цьому випадку мова йде про пограбування домініканського костелу, за що злодія присудили до смертної кари, тому чортківські урядники запросили ката з мечем із Кам'яця-Подільського, залишивши в заставу... свого бургомистра і лавника, та написали розписку.

У міському кодексі, схваленому Катажиною Чартховською 1543 р., визначено: *«Війт ні перед ким іншим, тільки перед магістратом, і не інакше, а лише правом німецьким мусить відповідати тоді, коли буде закликаний. Війт уповноважений це місто в головних справах судити, карати і стинати, і на кіл бити, і топити, як на те німецьке право магдебурзьке вказує³»*.

Кожний міщанин, не задоволений судом вйта, мав право апеляції до вищої інстанції – до Тереховлянського гродського і навіть до асесорського суду, що відбувався під час засідання сейму. Асесорські суди розглядали справи також про привілеї, в тому числі і міські, про скарги на місцеві уряди, апеляції міщан. справи національних груп, колоністів у Речі Посполитій, розглядав референдарський суд. Рішення виносили на підставі доповіді референдарів королівського двору. У реєстраційних актах Тереховлянського гродського суду є чимало «чортківських» скарг.

Коли йшлося про спільні інтереси всього міста, в якому окремі народності мали свої юрисдикції, то в зверненні до власника міста, а потім до короля і сейму зазначалося, що воно іде від імені «всіх народів» цього міста, і далі перераховувалось, яких саме. Так, міщани Чорткова звертались від імені руського, польського і єврейського населення, коли випрошували право на ярмарки.

Крім суду, вйт відповідав за порядок і безпеку міста в таких питаннях як протипожежні й санітарні заходи тощо. В одному з чортківських магістратських актів від 12 липня 1729 р. зафіксовано, що *«війт в супроводі інших членів його уряду, перевіряючи в місті порядок, оглянув помешкання гончаря Стаха, де виявив на горішці сіно поблизу від комина, і негайно склав протокол про цей дуже небезпечний з огляду на*

² Архивъ Юго-Западной России, издаваемый временной комиссією для разбора древнихъ актов... Часть пятая. Акты о городахъ (1482-1798). Том I. Книга Каменець-Подольского магистрата. № 4437, год 1700–1712; листъ 393.

³ Кам'янецькі земські книги (1521-1658) // ЦДІА у Львові. – Кн. 3598 ф. 217 в.

можливість пожежі факт⁴». Протокол потрібний був для того, щоб на законній підставі накласти відповідне стягнення – штраф у розмірі 10 грошів.

Протоколював розгляди судових справ писар та його помічники – підписки. Писар відповідав за достовірність записів, їхнє оформлення та зберігання. Ця місцева інституція фіксувала усі порушення у місті і готувала матеріали до суду. Саме завдяки сумлінній роботі писарів, а також листуванню управителів Чорткова із власниками міста в часи австрійського панування і дійшли до нас відомості про тогочасне життя, реалії судової системи та про місцеві події. Дрібні судові справи, якщо вони торкалися ремісничих об'єднань, вирішувались у цехах, якщо міста – війтом.

**Із листа⁵ управителя Чорткова Яна Ходиніцького
до власниці міста Францішки з Потоцьких Садовської**

від 14 серпня 1792 р. з Чорткова

...Припроваджено з Чорткова Гната Харового, схопленого за те, що продавав крадені речі. У місті індикування [запису про злочин] ще не було. Тільки оного [цього Гната] я віддав до війта. Тим часом багато крадіжок у місті є. Жовнірів трьох до арешту пішло, котрі крали, а Гнат з другими те переховували і продавали. Підданий наш і ніби господар, і водночас не є в тім стані, щоб надгородити [відшкодувати] всім шкоди за покрадене...

Якщо називали якісь важливі питання, що стосувалися державних справ, то в Чортків приїжджала окружна судова комісія – дознавача. Наприклад, у кінці XVIII ст. із чортківських дібр багато кріпаків повтікало на Буковину, оскільки хтось розпустив чутки, що там цісар розпорядився безкоштовно роздавати землю. Комісія в Чортків не забарилася.

**Із листа⁶ управителя Чорткова Гембіцького Яна
до власниці міста Францішки з Потоцьких Садовської**

від 9 вересня 1787 р. з Чорткова

Ясновельможна Пані Добродійко

У той день, як пана фельдшера до вас відправив, з'їхалася сюди окружна дознавача комісія, тобто барон Фолькенсберг. І перед цією комісією, покинувши всі господарські справи, тиждень цілий стратив з ранку до вечора стояти. Бо спочатку [барон] робив комісію [з питання], чому минулого 1786 року 400 душ з маєтностей Панства на слободи пішли, тому під запис у протокол мусив відповідати за кожну родину окремо, з яких присталося...

Окружні комісії виконували також роль апеляційних судів: розглядали претензії щодо рішень місцевих органів, якщо до них такі надходили, або скарги, які адресувалися самому цісарю у Відень. Рішення судів на апеляцію були «майже справедливими». Бо в основному підтверджували вердикт судів першої інстанції. Але бувало й по-іншому – справді по-справедливому.

**Із листа⁷ управителя Чорткова Гембіцького Яна
до власниці міста Францішки з Потоцьких Садовської**

від 9 вересня 1787 р. з Чорткова

...Другу комісію окружна дознавача комісія, тобто барон Фолькенсберг, робив через претензії Якуба Радки, котрий подав до монарха скаргу [апеляцію], що ясновельможний пан відібрав у нього маєток і ані йому не заплатив, ані кредиторів Якуба Радки не задовольнив. Третю комісію [барон] робив із Шимоном Козовичем, тутешнім шевцем, котрий також до монарха подав скаргу, що йому казна ясновельможної генеральши пасіки 60 пнів реквізувала, просячи, аби його задовольнили [заплатили, відшкодували] або з кошту ясновельможного сина генерала, або з чортківського. Відтак

⁴ Там само.

⁵ Z archiwum Hieronima Sadowskiego w Czortkowie. Papiery majątkowe i rodzinne Potockich i Sadowskich. Korespondencja Franciszki z Potockich Sadowskiej, starociny ropczyckiej i uszyckiej.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

губернська влада визнала, що панове чортківські мусять заплатити, і на ґрунтодознавчу комісію обтяжив дорученням...

Згодом австрійський уряд намагався провести судові реформи, змінити акценти в судовій системі, а також перерозподілити збір місцевих податків, надавши більше прав місцевим магістратам.

**Із листа⁸ управителя Чорткова Гембіцького Яна
до власниці міста Францішки з Потоцьких Садовської**

від 9 вересня 1787 р. з Чорткова

...Щодо аукціону на квартове [податок від кварти], так і в справі дознання щодо податків з євреїв, їздив до округу, де також мусив висидіти чотири дні. Отож щодо квартового, котре закінчується першого вересня, зі мною тільки було вчинене дознання, з яких причин я так мало його даю. І всі мої відповіді занесені до протоколу, і тільки невдовзі вийде циркуляр, який призначить день аукціону, коли знову мають ставитися уповноважені від вас [від панів], і там, напевно що, тиждень засідати доведеться – по-перше, через повільну роботу нинішнього округу⁹, а по-друге, через велику кількість доміній, коли буде проводитися ліцитація всього округу.

Тут сталася нова річ: уже не тільки в інших округах, але й у нашому п'ять міст обрали собі наново магістрати – тобто Снятин, Городенка, Заліщики, Бучач і Чортків, у котрих вже не юст¹⁰, а члени магістрату будуть судити. Однак і юстиціарії мусять бути від панства, вони будуть мати стосунок тільки до сіл, і на доказ того під час мого перебування в Заліщиках тих п'яти міст квартове споживацьке вже через аукціон віддане в оренду фонду нового магістрату. І місто Чортків продало його з аукціону. Будзановський квартове платитиме у сумі від оренди 2660 злотих, а брати він буде як від вашого шинкування, так і єврейського, з кожної кварти горілки 2 гроші, від кварти меду 2 гроші, від діж звичайного 15 грошів, від діжки пива подвійного 1 злотий... І власне з шинкування нічого зараз не буде на оренді, коли з однієї кварти горілки 5 грошів одного лише квартового платити треба. Тож, зрозуміло, що хоча в домінії засвідчили, що краще було зберігати квартове давнє, коли євреям вільно його платили з оренди, то нині більше євреїв утримаються від оренди...

У XVI ст. до міського уряду входили тільки українці, у наступному – обирали вже й поляків. Польське населення в той час користувалося усіма привілеями на рівні з місцевими руськими (українськими) жителями: у 1610 р. бурмістром Чорткова був тесля Ян, радниками – римар Якуб, швець Поліщук. У 1620 р. радниками стали кушнір Василек, пекар Луць. У 1647 р. уряд очолював римар Якуб (поляк), радцями були русини – кушнір Василек, швець Поліщук і пекар Луць.

Міський уряд засідав в урядовому будинку, який протягом XVI–XIX ст. розташовувався на ринковій площі навпроти старого замку в центрі Чорткова. У 1729 р. він став триповерховим з каменю, а також із вежею, з якої міщани почергово спостерігали, чи не видно пожеж. На австрійській листівці 1885 р. видно старий костел домініканців (1731 р.) та урядовий будинок (1729 р.) із спостережною вежею. Через якихось десять-п'ятнадцять років ці старі будівлі назавжди зникнуть з міського ландшафту.

Найбільшою перевагою мешканців міста, наділеного магдебурзьким правом, було звільнення від усякої влади і зверхності воєвод, каштелянів, інших урядників, а також від підневільної праці. Але ці особливості магдебургії порушували власники міста, і в кінці XVII ст. вони стали формальністю. Євреї не користувалися привілеями магдебурзького права.

⁸ Там само.

⁹ Очевидно, мається на увазі окружне начальство – авт.

¹⁰ Юстиціарій – суддя в домінії для розгляду цивільних і дрібних кримінальних справ. Призначався й утримувався коштом власника міста або виборів села – авт.

За королівською грамотою в містах із магдебурзьким правом до магістратів мали входити і поляки, й українці, – йдеться в грамоті¹¹ Стефана Потоцького, виданій у Чорткові 27 березня 1722 р. Але поляки часто витіснили українців із керівних органів. Функції та склад магістрату залишалися без істотних змін аж до часу захоплення Галичини Австрією.

Якщо міське урядове життя і його структура були визначеними й стабільними, то громадянське життя мешканців Чорткова тривалий час (протягом XV–XVIII ст.) проходило в умовах політичної, економічної, демографічної, релігійної та етнокультурної невизначеності. Найбільше впливав на громадський та соціальний стан нестійкий економічний розвиток, татарські набіги і через це обезлюдненість територій. Наприклад, мандруючи в 70-х роках XVII ст. нашим краєм, Ульріх фон Вердум так виклав свої враження: *«Руське воєводство занепало внаслідок щорічних нападів татар, у багатьох місцях є настільки спорожнілим і безлюдним, як і ті порожні поля, що відділяють Поділля й Україну від Кримської Татарії, де за три, а то й чотириденну подорож не побачили ні хати, ні корчми, ні собаки чи півня, хоча земля тут скрізь родюча й буйна і в цих полях могли б прожити й прохарчуватися мільйони людей, коли б їх обробляли»*¹².

У середині XVI ст. у Чорткові проживало близько тисячі осіб у майже 200 будинках. Уздовж основних гостинців (доріг) краю бовваніли стовпи із запрошеннями на оселю нових мешканців. Корінні жителі часто покидали насиджені місця в пошуках ліпшого життя, що певною мірою руйнувало соціальні зв'язки, негативно позначалось на громадській організації міста.

Тільки некомпетентність або небажання земського суду вберегло таку собі Хведію Пілатовську від позову Чартховських про родини трьох міщан, що втекли до її маєтку, спокусившись на привабливі пропозиції. А може, Чартховські не спішили вигравати суди, бо самі переманювали ремісників з інших містечок¹³. У 1535 р. з Чорткова до Пілатовіц втекло ще четверо міщан з родинами¹⁴. Згодом ця ситуація дещо зміниться і в Чорткові уже селилися втікачі з інших місцевостей. Наприклад, у 1616 і 1639 роках прибули до міста дві родини сільських римарів (лимарів), з яких одна втекла з Охримівців, друга – з Гриньківців. Загалом Чортків «прийняв» у цей період 67 сімей¹⁵. Звичайно, переселенці-втікачі порушували заборони своїх господарів, але володарі міст, до яких прибивалися прибульці, часто переховували їх від пошуків попередніх власників.

На громадський побут жителів Чорткова у XVI–XVIII ст. впливало також те, що в місті 60 відсотків населення займалося ремеслом, а 40 відсотків – сільським господарством. Отже, відбували кріпацьку повинність. Було поширене фільваркове господарство, засноване на зростанні панської оренди і відробіткової ренти. Така система господарювання призводила до сваволі землевласників й орендарів та вкрай обмежувала права не тільки окремих селянських родин, а й міської общини. Згодом, у XVIII–XIX ст., господарство у місті ґрунтувалося переважно на грошовій ренті.

Облік жителів Чорткова вівся по вулицях та будинках із зазначенням тільки господаря, а Старого Чорткова та Вигнанки – тільки побудинково. Австрійська влада в 1778 р. ввела нумерацію будинків у всіх населених пунктах недавно приєднаних територій (1772 р.), а землю поділили на шеде (квартили).

Відповідно до місця проживання були різними і повинності. Ті міщани, що жили біля ринку, сплачували найбільший димарний чинш (у грошовому вимірі) – на початку

¹¹ Грамота Стефана Потоцького, видана в Чорткові 27 березня 1722 р. // Архів Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

¹² Сварник І. Україна очима іноземця. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство польське... // Жовтень. – 1983. – № 9 (467). – С. 84–100.

¹³ Najdus Walentyna. Szkice z historii Galicji 1905–1907. – Т. 2. – Warszawa, 1960. – S. 278.

¹⁴ Там само. – S. 322.

¹⁵ Там само. – S. 364.

XVIII ст. він становив три злотих на рік. Бурмістрами в цей час позмінно були Ілько Сапук та Іван Зарудецький. Обидва мешкали на Долішній Вигнанці. Вони, як і лантвійти (Казимир Коженівський та Іван Корчинський), а також міський писар були звільнені від податків.

Усі назви вулиць Чорткова у давні часи «крутилися» навколо елементів первинного замку – мурованої брами, башти, валу, а також синагоги й Успенської церкви, яку називали міською. Усього в місті було 240 будинків (1720 р.), у яких проживало близько 1,5 тис. осіб, на Вигнанці – 130 хат, у яких жила ще майже тисяча осіб, у Старому Чорткові «жеврїли» трохи більше 90 хат із населенням близько 600 людей¹⁶.

Про обов'язки і податки мешканців Чорткова на початку XVIII ст. дізнаємося з «Інвентаря міста Чорткова і сіл, що належать до дїбр, за 1720 рік¹⁷» (збережено оригінальний правопис), де вказуються місцеві назви вулиць (місцевостей).

Повинності міста Чорткова і Вигнанки 1720 року

1. На постійних Грунтах залишаючись, Міщани повинні йти за наказом Замковим День Один на заорки, оборки, закоски, обкоски, зажинки, обжинки на наказ до роботи, з тих День Один відбуваючи Окремо до жнив, Шарварків же до Млинів і Гребель або Гатей стільки, скільки треба. Євреї особливо за роботи згадані, що їх не відробляють, кожен до скарбу Замкового дати повинен по Злотих Два дісо [цифрою] п.2.

2. Чиншу, як у Місті, так і на Передмісті, Дають Крім Ринкових Будинків по злотих три вуличні з Ринку, по-іншому задні, по злотих Два Валові, по Злотому Одному давати повинна щорічно Вигнанка Передмістя з кожного Дому по п.2 платити й інші повинності, з Містом Рівні, відбувати.

3. Ремісники усіякі того Міста згідно прав, що їм служать, поводитися і свої повинності справувати мають. Подорож або підводи Місто те згідно давніх звичаїв і Старих Інвентарів відправляти повинно, або за них платити Замкові, а тих на рік раз до Львова повинно бути.

4. Котельного як Євреї, так і Християни щорічно по злотих вісімнадцять платити повинні від кожного котла, який тепер є у дії. Друга Ревізія повинна бути in 7mbris [у квітні].

5. Десятину Овечу так брати належить до Замку з Міста від старих овець двадцять вівцю, а Ярок Дві на стару вівцю Одну рахувати Повинно, Або теж згідно Такси Замкової pro temporis ratione et pro [з рації часу і] Юстиції вчиненої Десятини за вівці кожен Господар готовими може відкупитися грошима.

6. Десятинна Свинини таким же способом плачена, або віддавана як і овеча бути повинна.

7. Десятинна ж Бджолина Десятий Вулик Замкові належить, вільно йому вибрати серед усіх той, що йому подобається, а коли тільки кілька пнів має Господар, той гніздеве платити від кожного Вулика по грошів 10 [повинен].

8. Роговицзну згідно давніх звичаїв від коней робочих і до роботи придатних від кожної штуки по злотому Одному, від Вола кожного, також і від корови по злотому, від Ялівки по грошів п'ятнадцять в Рік до Замку платити повинно Місто. Офіціалісти [службовці] Міські, як то Пан Лантвійт і Бургомістри, так від Чиншів, як і від Роговицзни, Шарварків Вільні, тільки робіт тих і повинностей згідно Реєстру наглядати повинні, як то заорки, оборки, закоски, обкоски, зажинки, обжинки.

9. З Колоди по мірі і Дьогтеві згідно Давнього звичаю за Розпорядженням Замку на Потреби Міські застосовані, як однак той Провент [дохід] обертає Уряд Міський у Замку вчинити з нього Рахунок повинен.

¹⁶ Korespondencja Michala Gawkowskiego, stolnika wizkiego i owruckiego, generalnego komisarza dobr czotkowskich. – 1726-1782. – Papiery majantkowe i rodzinne Potockich i Sadowskich. – Zakład Narodowy im. Ossolinskich. – Wrocław.

¹⁷ ЦДІА. – Фонд 16, опис 120. Українською мовою друкується вперше. Переклад із ставропольської – Вікторії Маньовської.

10. Мельники окрім Чиншу від кожного каменю¹⁸ по два вепри на рік годувати, або по п.10 за негодкування кожного вепра платити. Сокир гострих, і так Залізо, Лій, Каміння, як теж й іншіий порядок самі тримати повинні, не зі скарбу, не претендуючи на Подимне, при тому й до інших складок Громадських належати мають.

11. Шимон Урбановіч з Братом своїм Бондарі, окрім Чиншу, на Одному Двориську дві халупи маючи, повинні зробити для пива Півбочок чотири, для Меду 10, для Капусти чотири півбочки, коновки дві, Цебрів два, або [нерозбірливо] шафлики для Масла, і Діжки для Сиру, і Різне старе Замкове [дерев'яне начиння] рівно з іншими направляти.

12. [Цього пункту у списку немає].

13. Різники Євреї кожен, хто на свою Руку б'є і свою має Лаву, повинен дати до Замку на рік Камінь Лою, а хто має спільника також камінь Лою обидвоє дадуть. Є тепер Різників 11 тих. Християни ж, котрі вепрів б'ють, кожен Сало одне на рік до Замку віддати має. Є тепер серед Різників Інші Люди, не повинні Ті продавати і Важити Вепровини, якщо не є в тому Цехові, але згаданим Різникам продавати Вепрів, і від них кашуварки брати, М'ясо Лопаткове при цьому від тих же Різників на яв Пана Губернатора Замку щотижня у М'ясний час йти повинно. Пекарки по п. [злотому одному] на рік давати мають до Скарбу Панського.

14. Шевці, котрі до Цеху належать, скільки їх знаходиться, кожен по парі чоботів на Святого Марціна [11 листопада] до Замку віддати повинен, коли ж із Панських Шкір котрий задармо виправити що має, то робити буде для Замку чоботи тільки по грошів Десять зі Скарбу Панського, [стільки] давати від роботи належить. [Дописано дрібнішим почерком.] Тепер мають право не давати чобіт від шкіри волової виправлених [нерозбірливо] чобіт по грошів 12 платити їм треба із Замку за роботу.

15. Ткачі, скільки їх також є, кожен з Верстату свого по пів Сотки Плотна з сировини Панської, якої дадуть, зробити повинен, до такої повинності інші Ткачі, котрі як у Білій божні [Білобожниці], так і по інших Селах мешкають, належать, або [нерозбірливо] щоби не було так багато сварок, кому півсотку робити не дістанеться, по злотих три з Верстату заплатають, а той же, хто на повинність робив Півсотку Замкові, від нього злотих три заплатити треба.

16. Ковалі усі однаково щороку Віз Один Панський із Залізом до Замку окувати повинні, також до Фільварку Сокири, Мотики, Заступи, Залізо Плугове робити, і направляти борони, і Коней кувати Замковим Залізом без оплати повинні.

17. Гончарі, скільки їх є в Цеху, кожен по копії Горщиків до Замку, яких треба буде, на рік дати повинен.

18. Колісники, скільки їх є, кожен карету одну зі всім до Фільварку віддати повинен.

19. Стельмахи ж два Одну Мажу [чумацький віз] до Замку зробити і віддати повинні.

20. Столярі, Слюсарі, Склярі, Римарі та інші Ремісники кожен зі свого Ремесла згідно пропорції свої повинності і Послуги Замкові виконати повинен. Та ж Універсальна на всіх Ремісників, згідно прав їм наданих, виражається та облігація [обов'язок], аби кожна річ дешевше Двома грошами для Замку робили над Людей загальних. Інші Повинності Міські у праві, котрі надані бути мають, і будуть описані.

21. Стрільці на Передмісті, Вигнанкою названому, що Грунт Козацький тримають, з нього давати повинні звірину, або теж з пари бидла платити по п.15, й інші повинності однаково з іншими обивателями відбувати повинні. [Пізніше дописано] Тепер немає Жодного Стрільця, тому однаково усі Вигнанчани під тими ж повинностями, що і Місто, залишаються.

Доходи¹⁹ місто отримувало від сплат оренди (корчми, шинку), податків (десятин) з полів, садів, пасік, за ремісничу діяльність, тримання домашніх тварин (овець, свиней,

¹⁸ Тут: міра ваги – майже 13 кг – авт.

¹⁹ Сума Інтрата (доходу) Чортківської за 1720-1721 рр. // ЦДІА у Львові. – Фонд 16, опис 120.

птиці), розведення риби у ставках, виробництва різних продуктів (меду, воску, лою, сала, солонини, молока) та б. ін. Як видно з інвентаря (Сума Інтрати (доходу) Чортківської за 1720-1721 рр.), Чортків був досить прибутковим містом для власників. Навіть цигани, що на півроку осіли в панських лісах, сплатили 110 злотих. А ще прибутки з оренди та дозволів на горілку, пиво (так зване шинкове), котлів, що виробляли поташ. Уже тоді місто з власного виробництва було одним із основних постачальників львівських потреб. А через півстоліття зайняло провідні позиції на польському, а згодом й австрійському ринках. Натуральне виробництво повністю забезпечувало потреби міста, особливо панів, сільськогосподарською та частково мануфактурною продукцією. А от простим людям жилося нелегко: повинності, плата і товарами, і грішми, і робочими днями на полях. Євреї відкуплялися від сільськогосподарських робіт («заорок, оборок, обкосок, зажинок, обжинок»), сплачуючи панові до скарбу замкового по 2 злотих.

Цеховики мали дати підводи для комерційних поїздок до дальніх міст; шевці віддавали до замку кожен по парі чобіт, а якщо майстрували з панської шкіри, то задарма; ткачі – кожен з верстата по півсотки полотна із сировини панської зроби або три злотих заплати. Ковалі теж мали щороку віз один панський із залізом до замку окувати, також до фільварку сокири, мотики, заступи, залізо плугове робити, направляти борони і підкувати коней без оплати. Гончарі, колісники, стельмахи, столярі та інші – всі щось винні чортківському шляхетству. А воно нікому нічого. Таке господарювання з примітивним його веденням негативно позначилося на економічному розвитку Чорткова та передмість. А владна польська політика, спрямована на збереження кріпосницьких порядків й обмеження розвитку капіталу, сукупно із містечковою роздрібленістю шляхти врешті-решт призвели до розпаду Польщі.

Певним намаганням стабілізувати економічне та суспільне життя, послабити зашморг повинностей, що лежали важким тягарем на кожному жителеві Чорткова та округи, стала грамота власника міста Стефана Потоцького від 27 березня 1722 р. Вона упорядкувала міський устрій, зруйнований татарськими і турецькими набігами, визначила поведінку у взаєминах різних національностей міста. Оскільки грамота²⁰ становить значний інтерес, друкуємо її в повному обсязі.

**СТЕФАН З ПОТОКА НА ЧОРТКОВІ, ПОЛОННОМУ
Й МАЦЕЙОВИЧАХ ПОТОЦЬКІ,
КОРОННИЙ РЕФЕРЕНДАР,
ПОЛКОВНИК ВІЙСЬК ЙОГО КОРОЛІВСЬКОЇ
МОЦІ КОРОННИХ ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ**

Всім загалом і кожному зокрема, хто це нині і на майбутні часи знати повинен, хай буде відомо чинно. Яко всіляка на світі держава і провінція, і світ сам цілий без права належного бути не можуть, так зокрема кожне місто без тих же прав порядку і свобод жодної міри прийняти і обійти не може.

Тому я, – будучи з ласки Божої законним правом дідичем дібр міста Чорткова з прилеглостями у воєводстві Руській землі Галицької, а в повіті Тереховлянським розташованого, бажуючи те моє місто Чортків через часті вторгнення коронних неприятелів впродовж кільканасти літ, через повні руйнування, до кращого стану і порядку привести, – замислив їх новими правами і вольностями замість старих, загублених і через перелічених неприятелів забраних або попалених, прикріпити і подарувати у такий спосіб.

Оскільки є в цих краях такий звичай аби по містах дідичних були війти, тільки на їх місце бували обрані лантвійтові. З усім тим подальшої волі моєї і мого розпорядження, в майбутньому постановляю війта залишити. Аби у відсутності війта чоловік цнотливий, гідний довіри, розумний і невідозрюваний був за кандидата на лантвійтівство поданий від цілого міста, а той мав би бути від мене апробований [узгоджений] і на уряд свій присяде.

²⁰ ЦДІА у Львові. – Фонд 16, опис 120.

Якби той же лантвійт через слушні причини став би неспосібним до свого урядування, тоді вільно буде мені, дідичеві, цього деградувати [звільнити], а іншого вчинити [призначити]. А лантвійтові вільно привести чотирьох, яких захоче, з Посполитою віри гідних, розсудливих, до свого суду за асесорів прибрати, не суперечивши тутейшому звичаю, де в кожній справі бурмістри з лантвійтом засідають. Бурмістрів повинно бути чотири: двоє з римської, а двоє з руської віри, присяжних, від цілого Посполитства [громади] обраних, також і лавничих чотирьох. А ці четверо бурмістрів повинні через цілий рік урядувати по три місяці від першої аж до останньої елекції. Урядуючому в місті одночасно можуть бути помічні інші бурмістри і повинні його слухати. А коли перший витримає свій уряд впродовж трьох місяців, уступає другому, і так по чергово дійде аж до останнього. Після закінчення року зриває на вигоду Посполитства інших бурмістрів – цих самих чи давніх про лібіту апробації.

Суди, особливо бурмістрівські, особливо лантвійтівські, то є у бурмістрів справи поточні, а у вїтївському суді або лантвійтівському справи здійснені і кримінальні мають бути. Опротестування та інші всілякі звернення на ґрунти, пляц, дома, сади і фільварки продажним або заставним способом як через міщан-християн, так і жидів з відома уряду засекаєваних що в міських і лантвійта відповідні записи повинні бути, а плата за них згідно зі звичаєм належить лантвійтові. До кожного суду через контракт мають бути виїняті і подані. Міська печатка завжди повинна зберігатися у лантвійта. Уряд же жодних ґрунтів, площ, домів, садів вільних по тих, хто виїхав чи померлих без скульсесорів продавати, орендувати чи давати в заставу не повинен без відомості диспозиції Замкової²¹, у бурмістрському суді скривджена сторона може апелювати до вїтївського суду або лантвійтівського; від суду ж вїтївського або лантвійтівського апеляція повинна бути дозволена до Замкової Зверхності.

Будь-хто при тім вершачи цехові права, ті усі повинні бути підлеглими міському праву, а коли притрафиться [станеться] справа яка кримінальна, з лантвійтом, з бурмістрами засідати повинні цехмістрські присяжні, також здолали на якийсь податок, аби братам своїм, які на суді не були, донесли те, що ухвалено. Цехмістри всяких ремесел братів своїх і челядь із цеху судити можуть, але їх ув'язненням у цеху карати не можуть. Тільки лантвійту належить право ув'язнення. Лантвійт, а також бурмістр повинні бути одностайної ради, жити у згоді і любові між собою; доходи свої, які матимуть в уряді, де ніхто безплатно не повинен працювати, мають між собою ділити, що значить одну частину лантвійтові, а бурмістрам – другу. Від загального і від позову лантвійтові належить, хіба від такого тільки позову до паю з бурмістрами або присяжними писати повинно, коли усі сидять в раді і позов проти сторони свідкам дозволить також і від апеляції.

Міському писареві на канцелярїю і слугі міському на барви [фарби] і на провіант повинно посполитство і жиди складатись. Десятні, яких уряд має обрати у всяких міських і замкових потребах, повинні бути послушні, а особливо під час ярмарків, на яких і з замковим жовніром повинні нести варту задля розгрому сум'яття і всякої безпеки. А коли міський барабаничик вдарить в бубон – або на шарварок²², або на варту чи на іншу яку-небудь потребу, – вони усі повинні стати перед лантвійтом під загрозою Замкової і ув'язненням. Міським треба питатися чого вдаряють в бубон, а довідавшись, кожен зі своїм десятком має стати, а допіру лантвійт повинен їх з людьми розприділяти, де потрібно – або на шарварок, або на варту до брам і валів, також і до замку під час небезпечних часів на яку і жиди повинні висилати. А окрім того жиди самі повинні найняти сторожа для пильнування крамниць, а місто ж ціле – як християни, так і жиди – для осторожності

²¹ Без згоди дідича, власника. Замкова виступає в тексті як символ влади. Адже у Чортківському замку проживали Потоцькі – авт.

²² Шарварок – спільна робота, додаткова до панщини феодальна повинність із будівництва і ремонту мостів, шляхів, гребель, панських будинків – авт.

вогню [виявлення пожеж] у місті повинні мати сторожа. Також на домах і винницях [винарнях], щоби були драбини, діжки з водою і залізні босаки [багри] мати повинні.

А коли б хто захотів міщанином стати, повинен дати про себе окреме свідоцтво якого є роду, і має його показати урядові про всідання [прописку] такого-то, вірного Господу і місту, і місцевому праву підлеглого, який присяжним і відповідальним має бути. Також ремісник жоден не має бути наперед до цеху прийнятий за брата, поки належно не представиться урядові, і поки не присягне місту на вірність.

Міщанин же кожний на оборону міста і замку, також і передміщани на Вигнанці, проживаючи за Серетом, повинні рушниці мати і порох, і кулі. Жиди також, однаково з міщанами, під час небезпечних часів повинні виходити на варту зі стрільбою. Паркани або палісади згідно з давнім звичаєм повинні бути навколо міста. Найперше має бути міська християнська стіна на бучацькому гостинці до брами, а від брами аж до другої ягільницької башти; жидівського кагалю має бути стіна паркану від мурованої кам'янецької брами аж до ріки Серет; у всіх інших же місцях із сіл з владою до Чорткова належних повинні піддані спільно поставити паркан або палісади.

Інтрата [прибуток] урядові має бути ярмаркове – щорічно кожен по грошу від воза, а від проданої худоби нічого, колода від збіжжя має бути під урядом і міським дозором аби міра була справедлива, а інтрата від неї буде належати міському уряду на потреби міста. Ці гроші на міські потреби, тобто на репарації брам, форт, на закріплення веж, а з того яко і з шарваркового від жидів, орендарі – урядові, а уряд – цілому місту повинні віддавати рахунок. У всяких міських торгівлях як купецьких, так і в перекупициків, яко теж і міри в млині; однак без претензії виміру, належного до замкової оренди, повинен перестерігати міський уряд аби був належний порядок. А що колода на тому місці, де тепер стоїть, там вона завжди буде. Тому аби перекупицики з хлібом і фруктами щокварталу на іншу з трьох пляців ринкових, тобто на площу, що йде від гати [Греблі, моста] до костьола, друга – де костюл стоїть, і третя, що лежить від гати до жидівської школи, так же й з іншими поживностями переносилися. Міський уряд повинен за цим слідкувати. Міщанин кожен, що живе в Ринку, чиниш до замку по три польських злотих, ті міщани, що живуть за замком – по два злотих, Валові – по одному злотому мають давати. Тих, які на Затилку [за замком] мешкають, тобто на Валі, а рівно ж і в Ринку мешкаючи, маючи стан давати повинні по три злотих. А ті передміщани, що проживають за Валом і на Вигнанці, – по два злотих повинні давати. З роботизни, коней і худоби становних – по одному злотому, а від дворічного до панської інтрати буде належати по 15 грошів. Десятини овечої повинні давати міщани двадцятку вівцю з ягням, а до поррахунку ярчат [ягнят до року] двох на вівцю одну, а що не зайде на десятину – від того по вісім грошів, і від двійка ярчат належить вісім грошів, так теж і від свині – річної грошів вісім, піврічної – грошів чотири. Пасічницької десятини належить до двору десятий пень, що довподоби, а що не зайде до десятичкового, то грошів шість належить від кожного пня. Молоді ж бджоли, тобто рої, ті ж для розмноження будуть залишені, але за них старих до вподобання також до двору брати будуть. Городнє подимне [данина, залежна від величини маєтку] повинні і жиди з християнами платити, складаючись дім за дім, тримаючи шарварки повинні міщани відбувати до млинів, гатей й міських мостів настільки, наскільки буде треба; жиди ж за шарварків робити не будуть, зате кожен з них – Ринковий²³ – по одному злотому, а Затильний – по два злотих, і Валовий – по півзлото до міської інтрати платити повинні. А ще міщани давати повинні на потреби міста плату з підводи або возів міщан. Вони будуть відбувати з цілого міста і передмістями по двадцять підвід до Львова або до Потока і Луцька за стільки ж миль. За кожену підводу по вісімнадцять злотих замку

²³ Тут: той, хто проживає на території «Ринок», що в перекладі з польської значить площа, центр, а також і базар – авт.

платитимуть, при тому кожному міщанину буде вільно собі закласти винницю, курити горілку, варити пива і меду, у домах своїх шинкувати в Ринку. А ті, хто матиме свої горілчані котли, накриті шапкою, повинні давати до замкової інтрати від кожного котла на рік по вісімнадцять злотих. Той же котел, що розміщений без шапки, той вільним залишається, одна до насичення на ньому прісного меду по десять грошів і від вару пива по одному злотому до замкової інтрати даватимуть. І знову ті ж міщани, котли свої маючи, за то із зажинків, обжинків і тому подібних робіт до двору не йдучи мають по два злоті дати.

А коли якийсь міщанин, не маючи котла свого, захоче собі варити пиво і курити горілку на весілля, празники, то він буде повинен давати від спусту горілки два злотих і від вару пива стільки ж до панської інтрати, усі ж міщани загорки, обгорки, зажинки, обжинки, закуски, обкуси на той час, коли потрібно буде по одному дню до року відбуватися. А зі всіх садів, що нині міщани тримають, відповідно пропорції урожаїв фруктів у тих же садах на замок повинно завозитись, однак без вчинення кривди.

Урядовців же міста того Чорткова, як то лантвійта і бурмістрів, для праць над їхніми зазначеними функціями, від чиншів роботизн і шарварків звільняю. Приказую при тім аби в урочисті свята щорічно впродовж цілого дня, а в неділю аж до нешпору [католицька вечірня], по винарнях жодної роботи не вільно було виконувати і закладати – як християнам, так і жидам під виною і карою Замковою, яка буде стягуватися на обвинуваченого за кляшторним донесенням. Також при ґрунтах і всіх полях та сіножатях, які здавна вживались і вживаються міщанами до цього часу, при цих всіх згаданих також не працювати.

А понад те іще ті поля, що починаються від Озера, від Попового клина, і тягнуться аж до Ягільницької границі, даю їм, назначаю і до міста прилучаю. Міщани ж повинні мати своїх побережників на службі місту й уряду. Толоки також раз до року міщани мають відбувати і до Замкового фільварку його будуть обробляти. До інших же робіт примушені бути не мають і які те право вільності і повинності, яко міщани міста мого дідичного Чорткова, надаю, дозволяю і призначаю так, аби у кондиціях вони були доглянуті й виконані.

Предписую і наказую, оцих і по них на сьогодні і вічні часи, аби було сукцесорами [спадкоємцями] моїми збережено.

Рукою моєю власною підписаний і печаттю моєю означено. Писаний у Чортківському замку дня двадцять сьомого місяця березня року тисяча сімсот двадцять другого.

Грамота Стефана Потоцького була підтверджена сином Стефана Йоахімом і його третьою дружиною Терезою. Облятовано грамоту було у 1778 р.

Отож, матеріали Центрального державного історичного архіву України у Львові, Тернопільського обласного краєзнавчого музею та українські і польські джерелознавчі праці дають можливість вивчати давні особливості міського урядування та місцеві порядки у Чорткові, що на Тернопільщині, зокрема у контексті магдебурзького права.